

**П.ЧУБИНСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ**

В історії українського народознавства спадщина П.Чубинського є однією з найменш досліджених, зокрема його внесок в етнографію, антропологію, статистику, фольклористику, історичне краєзнавство належним чином не відображений і оцінений в науковій літературі. Особливо це стосується тієї частини спадщини Чубинського, в якій висвітлюються проблеми історії українського права, народних юридичних звичаїв, правничої культури. Пояснити цю невідповідність складно, адже за освітою Павло Платонович був правником, і аналіз українського звичаєвого права став одним з пріоритетних напрямків дослідження культури і побуту населення Правобережної України під час відомої експедиції 1869-1870 рр.

Інтерес до проблем громадського побуту, народних юридичних звичаїв виявився у П.Чубинського ще в роки його навчання у 2-й київській гімназії та на юридичному факультеті Петербурзького університету. Питанням відображення звичаєвого права у фольклорі була присвячена студентська праця Павла Чубинського «Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста», опублікована на сторінках «Черниговского листка» (1861.-№ 8)¹. Проблеми співвідношення права і народної моралі порушувалися Чубинським і в публіцистичних нарисах, вміщуваних у журналі «Основа». Запопадливість урядовців у справі переслідування української мови, зазначав він, обертається не тільки втратою естетичного смаку. Вона руйнує народні традиції, пов'язані «з глибокими і

¹Разумова А.П. Из истории русской фольклористики. П.И.Рыбников, П.С.Ефименко.-М.;Л.,1954.-С-96.

незайманими думами нашого батька Тараса», і, отже, згубно позначається на загальному рівні моральності².

На той час суспільна правосвідомість Росії ще не осмислила категорію права як вагому культурну цінність. На відміну від більшості країн Європи, де зміст права тісно пов'язувався з поняттями свободи і справедливості, ідея прав людини у правовій практиці, як і в буденній свідомості, тут практично не фігурувала. На думку американського правознавця А.Валицького, з усіх культурних цінностей праву в Росії не пощастило найбільше. Воно заперечувалося «з найрізноманітніших причин: в ім'я самодержавства або анархії, в ім'я Христа або Маркса, в ім'я духовних цінностей або матеріальної рівності»³.

П.Чубинський одним з перших в Росії почав ламати цей стереотип. Робити це йому доводилося у найнесприятливіших умовах, оскільки за участь у студентському русі він рано зазнав поліцейських переслідувань і був виключений з університету. Непередбачений поворот в особистій долі не перешкодив Чубинському написати блискучу працю, захищену як кандидатська дисертація з правознавства «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии». У 1862 р. він склав програму для збирання матеріалів по звичаєвому праву, яка була опублікована в «Киевских губернских ведомостях» Відповіді на цю анкету, а також особисті спостереження автора були покладені в основу праці, яка започаткувала, по суті, новий напрям в українському правознавстві. Щоправда, світ вона побачила лише через 7 років після написання.

Новаторські підходи Чубинського виявлялися насамперед у глибокому проникненні у внутрішній світ і онтологію світосприймання українського народу, чіткому визначенні його соціокультурних пріоритетів. У народних юридичних звичаях і поняттях він бачив «не що інше, як вираз уявлень народу про справедливість»; будучи природним наслідком економічних умов і моральних норм, вони, на його

²Чубинский П. Из Борисполя // Основа.-1861.-Октябрь.-С.128-130.

³Валицкий А. Нравственность и право в теориях русских либералов конца XIX - начала XX вв. // Вопросы философии.-1991.-№ 8.-С.25.

думку, «цілком виводяться з логіки і побутових умов землероба».

За Чубинським, народні юридичні звичаї України є дуже давні і в основному тотожні з нормами старого українського права. Вони склалися ще в той час, коли народ тільки освоював техніку землеробства. Сильне сімейне і цілковита відсутність родового начала зумовили тривалість давньої юридичної традиції. Свої юридичні звичаї український народ зберіг, не піддавшись ні впливу войовничих варягів, ні греко-римським законам Візантії, ні впливам шляхетської Польщі. І це не дивно: землеробський народ не міг підкоритися впливові начал, які не впливали із сімейного побуту. «Незважаючи на тимчасову войовничість, на яку приречла його необхідність оборони, він залишався, і залишився досі, виключно лише орачем, і поки не зміняться його побутові умови, не зміняться і його юридичні норми»⁴.

Дипломна праця Чубинського була належним чином оцінена лише у 1869 р., коли її вдалося опублікувати у «Записках Императорского русского географического общества». За неї автора нагородили срібною медаллю Російського географічного товариства. На той час Чубинський був уже визнаним науковцем - дійсним членом РГТ, дійсним членом товариства аматорів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства, членом-співробітником Вільного економічного товариства. Вагомість цих наукових титулів тим більша, що Чубинському присвоїли, коли він перебував на засланні.

Історія заслання Чубинського, на той час одного з найбільш активних членів Київської Громади, і сьогодні недосить з'ясована. Невідомо що стало причиною його арешту - написаний незадовго до того вірш «Ще не вмерла Україна», опублікований у додатку до катковського «Русского вестника» маніфест київських громадянців, що складався на його хуторі, чи викликана показаннями гімназиста В.Синегуба підозра у

⁴Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии// Заметки Императорского русского географического общества. Отделение этнографии.-Т.II.-СПб, 1869.-С.679-714.

причетності Чубинського до українського відділення таємного товариства «Земля і воля». Проте з Києвом наприкінці 1862 р. останньому довелося розпрощатися, і навіть строки заслання не були встановлені⁵. Тільки величезна працездатність Чубинського, який здійснив на Півночі серію важливих статистичних та етнографічних досліджень, відкрила йому шлях для повернення на Україну.

Те, чим займався Чубинський в Архангельській губернії, багато в чому визначило профіль його майбутніх досліджень. Його цікавив насамперед громадський побут населення північного краю, обділеного цивілізацією і культурою. У статті «О промышленном состоянии Северно-Европейской России и о мерах к его развитию» він показав, наскільки поверхово ставилися вчені до вивчення Півночі. Вбачаючи у ній лише «країну тундр і оленів». Вони мало замислювалися над тим, як змінити на краще загальну ситуацію і умови життя тамтешніх мешканців. Етнограф-ентузіаст пропонував конкретні заходи, що могли, на його думку, поліпшити становище: побудова залізниці, розчистка лісових масивів під оранку, організація запасного хлібного фонду для допомоги населенню⁶.

Під час архангельських поневірянь Чубинський познайомився з іншим засланцем - Петром Савовичем Єфименком та його дружиною Олександрою Яківною, яка невдовзі стала відомим істориком України. П.Єфименко працював над книгою «Материалы по этнографии Архангельской губернии», і Чубинський одразу включився у цю роботу. Засланець з Пінеги склав програму для збирання народних юридичних матеріалів в Архангельській губернії⁷. Вони поповнили збірник, підготовлений Єфименком.

⁵ Інститут рукопису ЦНБ НАН України. — Ф.Х, спр.14763, арк.13.

⁶ Записки для чтения.-1867.-Кн.10-11.-С.259-372, Докладніше див.: Чубинская Е.П. Памяти П.П.Чубинского// Известия Всесоюзного географического общества.-Т.97.-Вып.1.-1965.-январь-февраль.-С.39-45.

⁷ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д.чл. П.П.Чубинским (далі - Труды...).-Т.VI.-СПб, 1872.-С.29.

Чубинський вважав цю працю «чудовою» і написав на неї рецензію, опубліковану в журналі «Юридический вестник» (1869.-Т.II.-Кн.4).

Порівняння українських і російських юридичних звичаїв збагатило творчу палітру вченого. Він мріяв продовжити розпочаті дослідження на українському матеріалі, але шлях до повернення додому і наприкінці 60-х рр. залишався для нього закритим. Його звинувачували у «порушенні громадського спокою» і «намірах поширити в народі вчення соціалізму і комунізму»⁸. Російське географічне товариство довго шукало спеціаліста, який міг би очолити заплановану ще у 1862 р. етнографічно-статистичну експедицію на Правобережну Україну, приєднану до Росії після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Кращої кандидатури, ніж Чубинський, годі було й шукати, але керівництво РГТ не наважувалося залучити до цієї справи заслання. Тим більше, що атестація, яку дав Чубинському на запит товариства заступник куратора Київського учбового округу М.Юзефович, була витримана у найбрудніших тонах. Юзефович був переконаний, що «найневгамовнішому агітатору» і «запеклому нігілісту» не можна довіряти етнографічний опис краю, бо завдання, що ставилися властями перед експедицією, полягали в доведенні «тотожності» росіян і українців. Він був переконаний, що така людина, як Чубинський, «висуне напоказ всі зовнішні ознаки їх уявної розні»⁹.

До честі керівників РГТ, вони все ж не сприйняли атестацію Юзефовича і вирішили заслухати Чубинського на засіданні товариства. У травні 1869 р. він виступив там із викладом основних положень своєї праці «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии». Становище Чубинського легко зрозуміти: він повинен був охарактеризувати особливості правосвідомості українців, але не міг навіть називати їх по імені. Довелося, як і в статті, говорити про землеробський народ, який всупереч сильним

⁸Див. Таубин Р.А. Из истории пропаганды «революционной партии» среди крестьян и солдат в годы революционной ситуации//Революционная ситуация в России в 1859-1861 гг.-М., 1960.-С. 388-390.

⁹Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.-Харків; Київ, 1930.-С.207.

зовнішнім впливам зберіг свої юридичні звичаї і уявлення про справедливість. Як зазначалося в інформації, вміщеній у газеті «Киевлянин», доповідь «дістала живе схвалення серед присутніх» і була рекомендована до друку¹⁰. Ця доповідь відкрила Чубинському омріяну дорогу на батьківщину.

Завдання, яке стояло перед Чубинським, належало, без перебільшення, до найвищої категорії складності. Справа у тому, що великодержавницька російська доктрина не визнавала українців окремим етносом. Не дивно, що розробленою етнографами-слов'янофілами програмою експедиції взагалі не передбачалося виокремлення українців із маси російського населення. Окремо передбачалося досліджувати лише побут литовців та латишів, а також євреїв. Тільки завдяки наполяганням відомого етнографа С.Максимова, який узяв на себе обстеження Білорусії, до програми експедиції додатково було включено питання про етнографічний кордон Білорусії, і отже, про відмінність історичних типів великоросів, малоросів та білорусів.

Чубинський запропонував власне бачення завдань експедиції, причому зробив це настільки впевнено і зі знанням справи, що з ним погодилися навіть найбільші консерватори у товаристві. Він довів, що з наукового погляду недоцільно обстежувати регіон у рамках Південно-Західного краю: щоб мати уявлення про специфіку малоросійського історичного типу, необхідно розширити ареал обстеження за рахунок південних районів Гродненської і Мінської, західних - Люблінської і Сідлецької губерній, а також північно-східної частини Бессарабії. Лише такий підхід, доводив він, дасть можливість дослідити особливості культури, громадянського та сімейного побуту, звичаєвого права домінуючого в краї українського населення, у тому числі окремо поліщуків, подолян тощо. Чубинський запропонував і власну методику дослідження - із ґрунтовним програмним забезпеченням та широким вивченням юридичної практики.

Коли питання про експедицію у Південно-Західний край було остаточно вирішене, Чубинський складав програму обстеження. Всього було запропоновано п'ять програм. Крім

¹⁰Киевлянин.-1869.-15 мая.

загальноетнографічної програми, складеної Географічним товариством, пропонувалися програма вивчення вірувань і легенд (автор П.Єфименко), програма з мови (І.Новицький), а також програма економічних відомостей і програма із звичаєвого права (дві останні склав Чубинський). Ці програми були опубліковані у губернських відомостях усіх трьох губерній Південно-Західного краю і розіслані 500 адресатам¹¹.

Обсяг матеріалу, зібраного Чубинським під час трьох поїздок 1869 і 1870 рр., здатен вразити уяву. Об'їхавши 54 повіти Південно-Західного краю і прилеглих до нього губерній, Чубинський записав майже 4000 обрядових пісень, 300 казок, 20 весільних обрядів тощо. Але чи не найбільша частина зібраної ним інформації стосувалася народних юридичних звичаїв і національної правосвідомості. Так, з 550 книг волосних судів було вибрано 1000 копій цивільних і кримінальних рішень. Ці матеріали ввійшли до VI тому підготовленого Чубинським видання «Трудов этнографически-статистической экспедиции в Западно-Русский край». А всього було 7 томів у 9 випусках. Загальний їх обсяг становив майже 300 друкованих аркушів.

Не випадково увагу П.Чубинського привертала волосні суди. Це був порівняно новий для українських губерній суспільний інститут - у тогочасному вигляді вони існували з 1839 р. Певною мірою вони являли собою форму селянського самоврядування, якщо можна так охарактеризувати, залишки традиційної української самоорганізації, які нещадно викорінювалися російським урядом. Історію і діяльність волосних судів уважно простежив у VI томі «Трудов» відомий правознавець О.Кістяківський. По суті вони були єдиними судовими інстанціями для селян у тих справах, які не виходили за межі території волості і в яких не брали участь представники інших станів. Їхні вирoki вважалися остаточними і не підлягали скасуванню ні в апеляційному, ні в касаційному порядку.

І О.Кістяківський, і П.Чубинський вбачали у рішеннях волосних судів відображення поглядів народу на справедливість, власність, моральність, сімейні відносини.

¹¹Труды...-Т.І.-СПб, 1872.-С.І-Х.

Але якщо Кістяківський вважав важливим насамперед відстояти право на існування таких судів (а критиків недосконалості народних юридичних звичаїв не бракувало), то Чубинський оцінював матеріали волосних судів як багатющу скарбницю народного досвіду. Для нього було надзвичайно важливо простежити, як паралельно з офіційним (юридичним) правом на селі діяла система народних правових звичаїв, що сягала в далеке минуле. Він переконливо показав, як на основі звичаєвого права, коріння якого сягають доби Київської Русі, формувалися уявлення народу про земельну власність, наслідування майна, сімейні відносини, злочини і покарання тощо. На рішення волосних судів Чубинський звертав першочергову увагу тому, що вони, за його переконанням, «служують відображенням розумового і морального стану народу взагалі»¹².

Таке ставлення до рішень волосних судів склалося у Чубинського не відразу. Пізніше він зізнавався, що, йдучи в експедицію, ставився до волосних судів упереджено - надто багато матеріалу про їх некомпетентність і підкупність друкувала тогочасна преса. Розумів відомий народознавець і те, що кріпацтво на Правобережжі уже давно знищило самоврядування селянських общин. Була надто великою різниця між чиншевою (оброчною) системою, прийнятою на російській Півночі, і панщинною системою в Україні.

Тривалий час працюючи в Архангельській губернії, Чубинський дещо переоцінював роль артільного начала у громадському побуті росіян. «Великорос у цьому відношенні геніальний; він створив такі асоціації, які можуть вразити своєю доцільністю і розумністю організації»¹³. Порівняно з росіянами українці уявлялися Чубинському мало підприємливими, а сфера їхніх зносин і потреб - обмеженою. Артільне начало малоросові чуже, доводив він.

Проте Чубинський бачив інші принадні сторони української ментальності. Український народ - трудівник, вважав дослідник, все, що він має, здобує тяжкою працею. Тому його майно розглядається у тісному зв'язку з особою, а

¹²Там же.-Т.VI.-С.VII.

¹³Там же.-С.32.

майнові зловживання в очах народу є порушенням прав особи, нечесною справою. Загалом народні маси різко не розмежовують ідеї користі, правди і моральності. Їхні правовідносини зумовлюються економічним побутом, моральними і релігійними поняттями.

Дослідивши практику роботи волосних судів, Чубинський дійшов висновку, що народ звертає увагу, з одного боку, на необхідність і корисність, а з другого - на моральний бік справи. Звичаєве право не є фатальним, таким, що застосовується безумовно і буквально. «Народні звичаї - не плід теорій або запозичень; вони - плід і кров народу. Вони впливають із умов його життя і моральних понять»¹⁴. Народ дотримується їх, бо в них, за його поняттям, правда.

Цінність підходів Чубинського до аналізу громадського побуту і правосвідомості українців полягає у тому, що вони не є уможлядними, а впливають із аналізу обставин життя і народного світогляду. Характер юридичних звичаїв визначається, за його переконанням, історичними обставинами, ґрунтом і кліматичними умовами, особливостями світосприймання.

Корінну рису українського етносу (тут і в інших подібних випадках Чубинський змушений застосовувати поняття «малоруське плем'я») автор бачить у сильному розвитку особистості. Ідея особистості проходить через усі відносини, починаючи із сімейних. Після смерті батьків брати обов'язково діляться: кожний прагне до самотійності. Звідси - всі невигоди дрібного селянського господарства. Малочисельність сім'ї виключає заробітки на стороні, обмежений попит на робочу силу на місцях зумовлює невисокий рівень заробітної плати. Прагнучи самотійно господарювати, український хазяїн не в змозі придбати добру робочу худобу та інвентар, тому невисокою є продуктивність селянського господарства. Отже, українська родина перебуває в економічному відношенні у гіршому становищі, ніж великоруська сім'я чи сербська задруга. Зате їх моральність вища, ніж моральність великоросів, які часто залишають сім'ю, йдучи на заробітки.

¹⁴Там же.-С.30.

Уважно відстежує Чубинський логіку і підгрунття юридичних звичаїв в Україні. Єдиним справедливим способом набутти права власності українець вважає працю. Тому, наприклад, порубка чужого лісу не вважається крадіжкою. Адже на вирощення лісу, людська праця не витрачалася. Але, пасіка є недоторканною, оскільки на неї витрачалася праця.

Поділ праці між чоловіками і жінками визначає різницю в праві на її результати. За народними поняттями, дружина має право розпоряджатися більшою кількістю продуктів, бо її частка праці в домашньому господарстві більша. Хоча тут помітною була відчутна градація за географічним принципом. Так, у Херсонській губернії дружина не мала повного права власності на будь-які продукти господарства. Проте становище жінки в Україні краще, ніж у Великоросії; відносини двох статей більш сердечні¹⁵.

Чимало уваги приділяє автор трудовим відносинам в українському селі. Нерозвинутість артільного начала зумовлює невеликий інтерес селян до тих форм заохочення приватної ініціативи, які вже прижилися на той час на Заході. Сільських кредитних товариств дуже мала. На думку Чубинського, чималу роль могли б відіграти позичково-допоміжні каси, спрощене заснування товариств сільського кредиту, розвиток артільного начала в селянському середовищі. Чимала роль у цій справі належала б сільським вчителям, якби заклади, що їх готують, давали їм спеціальні знання. Чубинському уявлялося корисним створити у Південно-Західному краї учительську семінарію з поглибленим вивченням господарського побуту - за зразком, запропонованим Московським земством.

Таким чином, аналіз кримінальних і громадянських рішень волосних судів виводив народознавців на широкі узагальнення і корисні практичні рекомендації. У цьому полягала цінність величезної роботи, здійсненої П.Чубинським. Не лише на суто науковий, але і на практичний інтерес її звертав увагу М.Драгоманов у великій статті-рецензії, вміщеній у «Вестнике Европы» (липень 1875 р.). Історик російської етнографії О.Піпін бачив в особі

¹⁵ Там же.-С.36.

Чубинського чудового етнографа-збирача, єдиного діяча у цій галузі науки. «Це була людина багатобарвно даровита; ми говорили про невтомну працюовитість, але, як свідчать самі його праці, це був разом з тим розум практичний»¹⁶.

Діяльність Чубинського була високо оцінена різними науковим установами. У 1873 р. він нагороджений золотою медаллю Російського географічного товариства, а у 1875 р. такою ж медаллю міжнародного географічного конгресу в Парижі. Через чотири роки за поданням академіка А.Веселовського йому присудили Уваровську премію Російської Академії Наук. «Перед такою величезною роботою, що відкрила науці масу нових даних, - писав у своїй Веселовський, - руки критика повинні були б опуститися соромливо... Багатство зібраних даних свідчить не лише про значну витрату часу і сил, але й про організаторську здібність і «невтомну енергію, яку визнала й оцінила в Чубинському комісія Імператорського Російського географічного товариства»¹⁷.

Організаторські здібності і невтомна енергія Чубинського дали йому змогу добитися відкриття у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У відділі, душею якого Чубинський був впродовж всього його трирічного існування (1873-1876), також приділялася велика увага дослідженню господарського побуту і звичаїв українства; спеціальна програма вивчення юридичних звичаїв і поглядів була розроблена О.Кістяківським¹⁸. У ньому плідно працювали такі визначні вчені, як М.Драгоманов, С.Подолинський, М.Зібер, І.Рудченко, П.Єфименко та ін. Чи не вперше в Україні товариство звернулося до вивчення побуту робітників. З відповідними матеріалами О.Кістяківський, Ф.Вовк, М.Зібер часто виступали на сторінках газети «Киевский телеграф», яка була неофіційним органом товариства.

¹⁶ *Пытин А.Н.* История русской этнографии.-Т.ІІІ.-СПб, 1891.-С.354.

¹⁷ Там же.-С. 353.

¹⁸ *Кравець О.М.* Південно-Західний відділ Російського географічного товариства//Народна творчість та етнографія.-1973.-№2.-С. 63.

У цей час Чубинський перебував під ідейним впливом Драгоманова, який влітку 1873 р. повернувся із закордонного наукового відрядження і привернув увагу багатьох членів Київської громади своїми федералістичними проектами. Підпис Чубинського стоїть поряд з іншими 44 підписами членів Київської громади під написаною Драгомановим «Декларацією», спрямованою проти поверхових тлумачень федералізму. Приводом для її написання у вигляді листа в редакцію львівської «Правди» (1873, № 18) стала брошура галицького народовця С. Качали (Н. Загірного) «Політика русинів», пройнята духом ультрамонтанства і поверхового «національства». «Декларація наша проголошувала, - писав пізніше Драгоманов, - що основою нашої політики можуть бути тільки: у культурі - раціоналізм, у політиці - федералізм, у соціальних питаннях - демократизм». Саме лише визнання федералізму - прав і рівноправності народностей, зазначалося в ній, мало важить, якщо не сполучається з вимогами свободи, народоправства в питаннях політичних, свободи розуму - у питаннях культури¹⁹.

Наукові інтереси Чубинського зосереджувалися на дослідженні господарського побуту, аграрних відносин пореформеного часу. Висновки, які зробив Чубинський на основі вивчення селянського землеволодіння в с. Сокиринці, наочно доводили половинчастий характер реформи і зумовлену нею неефективність господарювання на землі. «Податки і горілка забирають все те, що дає землеробство», - резюмує він. Вихід народознавець вбачав у наданні кредитів селянам, організації ощадно-позичкових товариств²⁰.

Відділ РГТ у Києві мав виразне українське обличчя. Його різностороння діяльність була подібною до тієї, яку в країнах Східної і Центральної Європи відігравали новостворені Академії наук. Проте проіснувало це дітище Чубинського недовго. Проти нього виступили ревнителі «общерусскости», які побачили в діяльності відділу

¹⁹ Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. - Т.І.-К., 1970.-С.57, 496.-Т.ІІ.-С.519.

²⁰ Записки Юго-Западного отдела Императорского российского географического общества.-Т.І.-К., 1874.-С.235-264; Т.ІІ.-К., 1875.-С.185.

«сепаратистські тенденції». Той самий Юзефович, який всіляко намагався не допустити Чубинського до роботи в етнографічній експедиції, у численних дописах називав Південно-Західний відділ РГТ «українофільською збірнею», «складом українофільських проповідей і доктрин»²¹. Київському генерал-губернатору О.Дондукову-Корсакову Юзефович заявив прямо: якщо Ви не хочете звернути увагу на українофілів, то я бачитиму свій обов'язок у тому, щоб написати прямо шефу III відділення і самому государю²².

Свою погрозу Юзефович здійснив: у листі начальнику III відділення О.Потапову він писав, що заходи, спрямовані проти українофільського руху, не дадуть результатів, поки «Київський відділ Географічного товариства існуватиме у своєму нинішньому складі». Спеціальна комісія, створена за наказом царя (Юзефович входив до її складу) дійшла висновку, що «допустити окрему літературу на простонароднім українським наріччі значило б покласти тривку основу для переконання в можливості відділення, хоча б і в далекій будучині, України від Росії»²³.

На журналі цієї комісії Олександр II наклав резолюцію про закриття відділу з умовою, «щоб відкриття його знову не могло відбутися інакше як з мого дозволу за поданням міністра внутрішніх справ»²⁴.

«Высочайше утвержденная» комісія включила в свою ухвалу особливий пункт, який стосувався Драгоманова і Чубинського. У ньому зазначалося: «Негайно вислати з краю Драгоманова і Чубинського як невинуватих і напевно небезпечних у краї агітаторів із заборорою в'їзду в південні губернії і столиці, під секретний нагляд»²⁵. У цьому акті політичної розправи Драгоманов справедливо вбачав «крайній прояв великоруського централізму і нівелюючої політики

²¹ЦДІА України. — Ф.293, оп.1, спр.828, арк.54.

²²Дорошенко Д. Листи М.П.Драгоманова до О.М.Піпіна// За сто літ.-Кн.ІІІ.-Харків, 1928.-С.75.

²³Цит. за Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття.-К., 1996.-С.70.

²⁴Архів Михайла Драгоманова.-Т.1.-Варшава, 1937.-С.396.

²⁵Там же.-С.404.

російського уряду»²⁶. Друге заслання Чубинський він прямо пов'язував із його зацікавленням етнографією Малоросії.

Необхідність виїхати з Києва Чубинський сприйняв надзвичайно болісно, хоч друзі добилися для нього дозволу працювати в російській столиці. Невдовзі після того, як він почав працювати у Петербурзі діловодом Міністерства шляхів сполучень, у нього стався крововилив у мозок. Тяжка хвороба звела невтомного ентузіаста в могилу у сорокап'ятирічному віці.

Заслуги Чубинського на ниві правознавства дістали високу оцінку сучасників і нащадків. М.Драгоманов вважав, що своїми дослідженнями звичаєвого права Чубинський, Єфименко, Кістяківський вивели українську етнографічну школу на передові позиції в Росії, і після їхніх праць, спрямованих на розвиток національної самосвідомості, українська етнографія пішла назад, а не вперед²⁷. На думку М.Сумцова, жодна праця з етнографії, яка з'явилася після «Трудов» Чубинського, не може стати врівень з ними «щодо повноти і всебічності, внутрішнього багатства змісту»²⁸.

Втім, авторство вірша «Ще не вмерла Україна», який став текстом національного гімну УНР, в радянські часи дамокловим мечем висіло над іменем Чубинського, перешкоджаючи об'єктивній оцінці його спадщини. Лише нині почали перевидаватися його праці, з'явилося кілька есе і наукових статей про нього, засновано премію імені Чубинського. Але наукова біографія поета і народознавця досі не написана.

²⁶ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці.-Т.1.-С.490.

²⁷ Там же.-Т.1.-С.169-171, 458-459.

²⁸ Памяти П.П.Чубинского (1839-1884).-М.,1914.-С.3.